

Iryna Prokopchuk*National Aviation University (Kyiv, Ukraine)*

The problem of democratic transition in works of the French scientist Alexis de Tocqueville (1805-1859)

The purpose of this article is to description the problem of democratic transition in Alexis de Tocqueville's works: 1) the philosopher's general theoretical approaches to democratization as a global civilizational process; 2) the features of democratization of societies with a strong tradition of hyper-centralized public administration; 3) analysis of democratic transition models (American, British, French). According to de Tocqueville, transition to democracy is a global process of the humankind's development and an indispensable vector of changes in all countries. The scientist believes that in democratization processes, it depends only on people whether a "free" democracy combined with freedom or a "democratic tyranny" based on uravnilovka (enforced uniformity) and absence of freedom and proposed by collectivistic theories of democracy will be elected. The philosopher proposed to liberalize a despotic regime "from top" by gradually, carefully introducing freedoms.

At the same time, the philosopher warned reformist governments that the later a freedom appears in the society the more dangerous it becomes. When analyzing the meaning of and the ratio between the "universal" and the "local" in the practice of democratic transformations, de Tocqueville: a) rationalizes the pluralism of democratization models and models of freedom; b) strongly criticizes Westernization as an indispensable direction of transformations for nondemocratic, undeveloped countries that chose the path of reforms. According to de Tocqueville, the reasons for the "defeat" of democracy in France in the 18th – first half of the 19th century were as follows: 1) the society has developed a tradition of hyper-centralized public administration; 2) democratic transition had its specifics: the "masses" acted as the subject of changes, revolution was the instrument of transforming the society, and legitimized violence and terror were the core principle; 3) destructive role of radical ideologies and unprofessional reformist politicians.

Keywords: *de Tocqueville, democracy, freedom, democratic transition, revolution, political modernization, statism, statism-based conscience*

Ірина Прокопчук*Національний авіаційний університет (Київ, Україна)*

Проблема демократичного транзиту у працях французького вченого Алексіса де Токвіля (1805-1859)

Аналіз Токвілем демократизації суспільств із стійкою традицією гіперцентралізованого державного управління є актуальним для більшості посттоталітарних країн, перед якими одним із головних завдань політичної трансформації та демократичного транзиту є проблема деєтатизації суспільного життя. Метою статті є обґрунтування у працях А. де Токвіля проблеми демократичного транзиту з точки зору: 1) загально-теоретичних підходів мислителя до демократизації як глобального цивілізаційного процесу; 2) особливостей демократизації суспільств із стійкою традицією гіперцентралізованого державного управління; 3) вивчення моделей демократичного транзиту (американської, англійської, французької). За А. де Токвілем перехід до демократії є глобальний процес загальнолюдського розвитку та обов'язковий вектор змін усіх країн. В процесах демократизації, на думку вченого активну

роль відіграє народ: саме від нього залежить чи буде обрана «вільна» демократія, поєднана зі свободою, чи «демократична тиранія», заснована на зрівнялівці і відсутності свободи, запропонована колективістськими теоріями демократії. Мислитель пропонував проводити лібералізацію деспотичного режиму «згори» через поступове, обережне надання свобод.

При цьому філософ попереджав уряди-реформатори, що свобода є більш небезпечною, чим пізніше вона з'явилася у суспільстві. Токвіль, оцінюючи зміст та співвідношення «універсального» та «локального» у практиці демократичних перетворень приходить до висновків : а) плюралізм моделей демократизації та моделей свободи; б) різке засудження вестернізації як обов'язкового напрямку перетворень для недемократичних, нерозвинутих країн, що обрали шлях реформ. Мислитель вказував, що поверхове, механічне запозичення чужого суспільно-політичного досвіду державотворення, в тому числі і американського – це фактор гальмування суспільних перетворень. Причини «поразки» демократії у Франції 18-ї половини 19 ст. за Токвілем: 1) в суспільстві склалася традиція гіперцентралізованого управління; 2) демократичний транзит мав особливості: суб'єктом змін виступали «маси», засобом трансформації суспільства – революція, а вихідним принципом – легітимоване насилля та терор; 3) деструктивна роль радикальних ідеологій та непрофесійних політиків-реформаторів.

Ключові слова: Токвіль, демократія, свобода, демократичний транзит, революція, політична модернізація, етатизм, етатистська свідомість

Вступ.

Аналіз Токвілем демократизації суспільств із стійкою традицією гіперцентралізованого державного управління є актуальним для більшості посттоталітарних країн, перед якими одним із головних завдань політичної трансформації та демократичного транзиту є проблема деєтатизації суспільного життя. Серед найновіших праць, в яких розглядали теорію демократії у творчій спадщині А. де Токвіля можна назвати С. А. Ісаєва (2015), Ф. Пишо-Бравар (2019), О. В. Пурцхванідзе (2019), А. В. Тавадову (2016). Проте поза увагою авторів залишилася проблема демократичного транзиту у творах французького вченого. Метою статті є обґрунтування у працях А. де Токвіля проблеми демократичного транзиту з точки зору: 1) загально-теоретичних підходів мислителя до демократизації як глобального цивілізаційного процесу; 2) особливостей демократизації суспільств із стійкою традицією гіперцентралізованого державного управління; 3) вивчення моделей демократичного транзиту (американської, англійської, французької).

Результати дослідження.

С. Хантінгтон початок першої хвилі демократизації окреслив 20-ми роками XIX ст. В 30-ті роки XIX ст. А. де Токвіль у пошуках найбільш прогресивного на той час політико-правового досвіду державотворення приїхав до США. В праці «Демократія в Америці» вчений вперше обґрунтував погляди на шляхи

та принципи суспільного оновлення. Під суспільним оновленням Токвіль розумів «зміну системи правління адекватно часу і місцю, ... у відповідності з обставинами і реальними людьми» (Токвіль, 1992, с. 30). За Токвілем перехід до демократії: 1) глобальний процес загальнолюдського розвитку; 2) обов'язковий вектор змін усіх країн; 3) існує плюралізм моделей і форм демократії (США, Англія, Франція, Швейцарія); 4) демократія має як конструктивний так і деструктивний бік. Ефективність демократичних перетворень, за Токвілем, визначається мірою інституціоналізації свобод в соціумі. В процесах демократизації, на думку вченого активну роль відіграє народ: саме від нього залежить чи буде обрана «вільна» демократія, поєднана зі свободою, чи «демократична тиранія», заснована на зрівнялівці і відсутності свободи, запропонована колективістськими теоріями демократії. Перед реформаторським урядом, що розпочинає процеси демократизації філософ поставив завдання: а) «навчати людей демократії». Інакше, в «житті суспільства відбувається демократична революція, яка не супроводжується тим перетворенням законів, ідей, звичаїв, нравів, які необхідні для досягнення цілей даної революції» (Токвіль, 1992, с. 30); б) народ бажано «спочатку підготувати до свободи, а потім дозволити нею користуватися» (Токвіль, 1992, с. 236); «поступово залучати громадян до управління державою» (Токвіль, 1992, с. 30)

Мислитель пропонував проводити лібералізацію деспотичного режиму «згори» через поступове, обережне надання свобод. При цьому філософ попереджав уряди-реформатори, що свобода є більш небезпечною, чим пізніше вона з'явилася у суспільстві; в) найбільш небезпечна політична свобода саме в «перехідні» періоди суспільних перетворень: деспотичний режим пом'якшується, однак реформи «згори» не вдовольняють масових очікувань, підсилюється соціальне нетерпіння і зростає протестний потенціал і можливий соціальний вибух. Реформатори мають докласти величезної майстерності бо «скільки б зловживань не припинялося, від цього немов би ясніше виступають із зовні ті, що залишилися, почуття стає більш палаючим: лихо, щоправда, зменшилося, але й чутливість зросла» (Токвіль, 1905, с. 197); г) уряд реформаторів повинен «регулювати демократичний рух», «демократію не можна віддавати владі диких інстинктів» (Токвіль, 1992, с. 30).

За Токвілем, процеси демократизації передбачають гармонійне поєднання політико-правового та соціокультурного підходів у процесах державотворення. В якості приклада мислитель вказав на Мексику, яка у пошуках моделі демократизації звернулася до досвіду США і механічно скопіювала деякі закони та політичні інститути США. Проте ця країна лише «перенесла до себе букву закону, та не зуміла одночасно перенести і той дух, що підживлював її» (Токвіль, 1992, с. 139). В результаті в країні виник синдром модернізації, а політичний режим Мексики постійно переходив від анархії до військового деспотизму і від військового деспотизму до анархії. Отже «конституція США, яка схожа на прекрасні твори людства, що обдаровують славою та багатством своїх винахідників, залишилася безплідною у чужих руках» (Токвіль, 1992, с. 138). Токвіль підкреслював визначальну роль людського фактора у політиці та зокрема у практиках суспільних перетворень. За Токвілем, «найвдаліше географічне розташування і найгарніші закони не зможуть забезпечити існування конституції всупереч пануючим нравам, в той час як завдяки нравам можна отримати користь навіть із найнесприятливіших географічних умов та найпоганіших законів» (Токвіль, 1992, с. 233).

А. де Токвіль, оцінюючи зміст та співвідношення «універсального» та «локального» у практиці демократичних перетворень приходить до важливих висновків: а) плюралізм моделей демократизації та моделей свободи; б) різке засудження вестернізації як обов'язкового напрямку перетворень для недемократичних країн, що обрали шлях

реформ. Специфіка суспільно-політичного життя окремої країни, тобто «локальне», за Токвілем, визначалося оригінальністю, самобутністю духовного, культурного розвитку, впливом історичних традицій та геополітичним розташуванням. На думку Токвіля буде «величезним нещастям для людства повсемісна одноманітність форм свободи» (Токвіль, 1992, с. 237). На основі американського досвіду, А. де Токвіль відмежовує загальні цивілізаційні тенденції, що визначають глобальний характер та напрямок розвитку всього людства в умовах демократії (універсальне) від власне американських політичних інститутів. «Звернувши наші погляди на Америку, не станемо, однак рабськи копіювати ті інститути, які вона створила для себе, але краще намагаймося зрозуміти в ній те, що нам підходить, не стільки запозичуючи приклади, скільки просто набираючись розуму, і якщо ж станемо запозичувати, то самі принципи, а не окремі деталі їх законів» (Токвіль, 1992, с. 24).

Узагальнення основних спостережень Токвіля щодо характеру розвитку демократичних процесів в США в 30-ті рр. XIX ст. наступні: а) у самому громадянському суспільстві містяться модернізаційні потенції. За Токвілем, американське суспільство просякнуте «духом змін та нововведень». Держава лише закріплює та підтримує політичні імпульси, що йдуть, від громадянського суспільства, тобто «знизу»; б) широкий перелік прав і свобод людини та громадянина проголошений та гарантований пересічним американцям, створює передумови для активної, самостійної діяльності у будь-якій сфері суспільного життя (Прокопчук, 2000); в) еволюціонізм суспільного розвитку, нове органічно поєднується з вже сталими політико-владними інститутами та цінностями, що зберігає суспільну рівновагу та стабільність; г) у практиках державотворення в США панує поміркованість і прагматизм. В США, за Токвілем, ніхто не наважувався на думку про те, що «все дозволено задля блага суспільства. Ця блюзнірська ідея народилася у століття свободи, можливо, щоб виправдати усіх майбутніх тиранів» (Токвіль, 1992, с. 223); д) «сучасність», як еталон для суспільних трансформацій, потребує комплексного врахування наступних аспектів: політичних (раціоналізація влади через ліберально-демократичні принципи та механізми відправлення влади; масова політична участь), економічних (приватна власність, функціонування різних форм господарювання), психологічних (перевага у масовій психології ідеї свободи над ідеєю рівності, індивідуалізм, легітимація прагнень до економічного добробуту, антиетатистський тип свідомості, що передбачає

паритет у відносинах «індивід-держава», обережне ставлення особи до розширення сфери повноважень держави; е) За Токвілем, не у всіх народів демократія буде функціонувати однаково ефективно. «Демократія більше підходить тому народу, адміністративна освіта якого вже завершена, а не народу, що є новачком у державних справах» (Токвіль, 1992, с. 168).

Вивчення специфіки французького переходу до демократії (у порівнянні з американським та англійським) Токвіль аналізував крізь призму деформацій на цьому шляху у працях «Спогади» та «Старий порядок та революція». Токвіль вивчає практику державного управління Франції періоду старого порядку, Великої французької революції та пореволюційної Франції.

Процеси етатизму за часів старого порядку, що передували революції, відбувалися одночасно в двох напрямках: а) знищення поділу державної влади по горизонталі на законодавчу в особі Генеральних Штатів, які з початку ХУІІ століття перестали збиратися, та виконавчу гілку влади в особі короля та його міністрів; б) знищення поділу державної влади по вертикалі на центральну та місцеве самоврядування. Громада у Франції 17-18 століття поволі позбавляється державою своєї незалежності. Централізація прагнула за умов старого порядку до скорочення обсягу політичної свободи за рахунок: 1. знищення місцевого самоврядування і впровадження натомість управління з центру. За Токвілем, сільська громада «стиснута в могутній десниці держави» (Токвіль, 1905, с. 65). Суспільний рух припиняється на «окраїнах». Всі більш-менш талановиті особи у пошуках кар'єри їдуть у Париж. Ця «непомітна революція», цитує Токвіль Мірабо, призводить до інтелектуально-морального зубожіння, занепаду провінцій, регіонів. «Держава від ролі правителя перейшла до ролі опікуна» (Токвіль, 1905, с. 58). 2. Централізація послідовно проводила розмежування нації, стежила, щоб усі класи, прошарки були ізольовані один від одного, не могли об'єднатися для загального опору уряду. 3. Жорсткий контроль з боку держави над впливовими суб'єктами політики - асоціаціями, газетами.

Розглядаючи проблему деформацій на шляху демократизації у Франції 18 - першої половини 19 ст, А. де Токвіль переходить до аналізу характеру проходження суспільних змін. Токвіль аналізує: 1) можливості революції як засобу модернізації соціуму, 2) роль ідеології у суспільних трансформаціях, 3) неінституалізовану політичну мобільність мас. Токвіль категорично заперечував революції як засіб для «очищення» політичного простору. «Революція лише миттєво, судорожно та хворобливим зусиллям,

без поступових переходів, без пересторог та без жалю поклала кінець тому, що пізніше мало-помалу припинилося б само по собі» (Токвіль, 1905, с. 37).

Наприкінці революції виник ретроградний синдром. «Французи, залишивши свою первісну мету і, забувши про свободу, забажали зробитися тільки рівними рабами» (Токвіль, 1905, с. 12). Токвіль не визнає за революцією можливість впровадити у суспільство «правильно організовану» свободу. Революція 1789-1793 рр. «знищила багато установ, понять, звичок, ворожих свободі, водночас зруйнувала й такі, без яких свобода не могла існувати» (Токвіль, 1905, с. 186). Схема демократичного транзиту Франції 18 ст. «деспотичний режим старого порядку – революція – утвердження сучасної демократії» виявилася не дієвою. Революція 1789-1793 рр. «очистила місце бюрократії, яка перетворилася на аристократію нового суспільства, утворивши цілий прошарок, що мав свої традиції, свій дух, добросовісність, гордості» (Токвіль, 1905, с. 80) За Токвілем, цілі революції можуть бути досягнуті реформаторськими методами у випадку усвідомлення їх правлячим класом, його гнучкості та здатності до сприйняття нового, а також політичної волі до перетворень, у разі спрямування політичної активності мас у легалізовану, інституалізовану площину політичної діяльності.

Причинами намагань французів осучаснити суспільство саме через революцію А. де Токвіль вважав: а) деструктивну роль ідеології напередодні революції; б) деформації масової політичної свідомості французів за умов авторитарного режиму старого порядку. Токвіль поставив проблему ролі і наслідків для суспільстві непрофесіоналізму лідерів, які приходять до влади. За Токвілем, новоявлені реформатори, по-перше, самі не усвідомлювали повністю свого суспільного місця у політичних змінах, до яких підбурювали народ; по-друге, не мали жодного уявлення про реальні перешкоди та труднощі, що завжди супроводжують найбільш прогресивні і жадані реформи, найнеобхідніші зміни у суспільстві, а через це, по-третє, виявили повну зневагу до існуючих політичних інститутів і традицій, політичного досвіду минулих поколінь, жагу руйнування, сміливість у «нововведеннях», пристрасть до загальних абстрактних утопічних теорій в галузі державного управління. Токвіль показав до чого може призвести «шлях утопічної соціальної інженерії», випередивши Гумбольдта, Оруелла, Поппера (Мигранян, 1991, с. 45).

Всі проекти суспільних перетворень, поширювані «реформаторами» напередодні Великої французької революції, за Токвілем

об'єднує те, що реформатори прагнули захопити у свої руки централізацію, скористатися нею, щоб усе зруйнувати та переробити за новим планом, що самі придумали. На їхній погляд, тільки централізація могла виконати це завдання. Реформатори, як правило, обмежувалися незначним косметичним ремонтом суспільного організму, і під «стару адміністративну будівлю тільки звели новий фундамент» (Токвіль, 1905, с. 74).

Значну роль у провалі демократичних перетворень у французькому суспільстві 18 ст. відіграли деформації масової політичної свідомості французів, породжені авторитарним режимом старого порядку, а потім революцією. За Токвілем, «особливий рід непорядкованої, хворобливої свободи, готуючи французів до скасування деспотизму, зробив їх менш всього спроможними до того, щоб заснувати мирне та вільне владарювання законів» (Токвіль, 1905, с. 138).

Авторитарна влада старого порядку у пересічних французів сформувала етатистський тип свідомості. Уряд «зайняв місце Проведіння». «Ніхто не уявляв, що йому вдасться довести до сприятливого кінця будь-яку важливу справу, якщо держава не втрутиться. Кожний перекладав всю вину за свої бідкування на уряд. У найнеминучиших лихах звинувачували уряд» (Токвіль, 1905, с. 85-88). Щоденно французи відчували обмеження у свободі, однак, за Токвілем, жоден «не бачив у своєму розпорядженні ніяких засобів, щоб самому допомогти собі в цих приватних негараздах» (Токвіль, 1905, с. 161). Діячі 1789 року «зруйнували установи старого порядку, проте їхні засади залишилися в самій свідомості руйнівників» (Токвіль, 1905, с. 88).

Фрагментарність масової політичної свідомості пересічних французів проявилася у спробах конвергенції амбівалентних цінностей, з одного боку, «безмежна адміністративна централізація», за умов якої всеохоплююча централізована машина керує державою та опікує приватних осіб, а з іншого, законодавчі збори, «чиновницький апарат» та «уряд виборців». Нація, як ціле, проголошена носієм верховної влади, проте кожний окремих її громадянин реально підкорявся найдрібнішій залежності (Токвіль, 1905, с. 187). Маса переслідують два ворогуючі між собою почуття: «вони вбачають необхідність в тому, щоб ними керували і одночасно – бажання залишитися вільними» (Токвіль, 1992, с. 497). Прагнення мати голову держави з широкими повноваженнями і одночасне бажання обирати його є, за Токвілем, цілком несумісними. За таких умов громадяни виходять з-під залежності лише на час виборів свого «господаря», а потім знову підпадають під неї. Їм надана можливість особисто втручатися

у найбільш важливі державні справи, але при цьому вони усуваються при вирішенні навіть дрібних політичних питань.

За Токвілем, мета демократичних перетворень єдина – інституалізація свободи, але шляхи та засоби її досягнення – різні (Tocqueville, 1865, с. 374). Філософ проаналізував три моделі демократизації та інституалізації свободи у суспільстві: американську, французьку та англійську. Американська модель описана Токвілем у праці «Демократія в Америці» має наступні риси: ліберально-демократичні принципи організації влади; плюралізм громадянського суспільства; високорозвинена ліберально-демократична політична культура; свобода у США поступово, тривало утверджувалася та закріплювалася у законах, а потім у нравах пересічних американців спочатку на рівні первинного суспільного елементу – громади, а не санкціонована «зверху»; американське суспільство через відсутність феодалізму не знало суспільних струсів. Оскільки у суспільстві відсутні зловживання свободою, то й відсутня зворотна тенденція реакції. «Де немає Робесп'єра, немає і де Местра» (Харц, 1993, с. 15).

Для американців, за Токвілем, важливо було, щоб суспільство, продовжуючи залишатися вільним, разом з тим добре керувалося. Французька модель демократизації через революцію Токвілем описана у «Спогадах», «Промові, що проголошена у палаті депутатів 27 січня 1848 року», «Старому порядку та революції» має риси: докорінне руйнування попередніх інститутів влади, законів, політичних норм, цінностей, традицій; повна заміна масової та індивідуальної свідомості. Замість традиційних цінностей та світоглядних орієнтирів попереднього суспільства – нові абстрактно-утопічні ідеології, що формують спрощені, а нерідко і хибні уявлення про права і свободи особи і громадянина, права та обов'язки у взаємовідносинах особа – суспільство – держава; ексцеси свободи.

За Токвілем, насильницька спроба розірвати зі своїм минулим та радикальними засобами на зруйнованому докорінно політичному просторі реалізувати повноцінну свободу історично приречена. Франція у першій половині 19 ст. зазнала зміни біля 16 політичних режимів, що замінювали один одного, і після кожного чергового суспільного перевороту історія для французів починалася з початку» (Панарин, 1993, с. 26). Англійська модель здійснення свободи описана Токвілем у праці «Старий порядок та революція» і характеризувалася наступними рисами: поступове нарощування обсягу свобод, повага до наявних політичних

інститутів, суспільних цінностей, надання переваги еволюційному суспільному розвитку із збереженням соціально-зрілої свободи, реформуванню, що спирається на досвід поколінь та державну практику. «Саме ці нові ідеї, які з мистецькою поступовістю були введені у старе тіло, поновили його, не наражаючи на небезпеку розпаду, поповнили його свіжою силою, залишивши йому старі форми» (Токвіль, 1905, с. 34-35). Пріоритет радикального підходу до державотворення у теоріях політичної трансформації у французів Токвіль пов'язує з браком практичного політичного досвіду. «Якби французи, подібно до англійців, могли б, не знищуючи своїх старих установ, поступово змінити їхній дух практикою, то, можливо, вони не розмірковували б з таким бажанням про усілякі нововведення» (Токвіль, 1905, с. 161).

Висновки.

Підсумовуючи розгляд проблеми демократичного транзиту у творах французького вченого, підкреслимо, що для А. де Токвіля: по-перше, перехід до демократії: 1) глобальний процес загальнолюдського розвитку; 2) обов'язковий вектор змін усіх країн; 3) існує плюралізм моделей і форм демократії (США, Англія, Франція, Швейцарія); 4) демократія має як конструктивний так і деструктивний бік.

По-друге, позитивний сенс мають лише ті суспільні перетворення, що об'єктивно розширюють обсяг прав і свобод громадян. Досягти суспільно-зрілої свободи, а потім зберегти її у часі та у просторі для нащадків, на думку філософа, можна лише щоденною,

кропіткою, конструктивно-творчою практикою реформування «згори», що спирається на еволюціонізм, спадковість, політичну стабільність, прагматизм, інституалізовану активність мас у політиці.

По-третє, на основі вивчення американської політичної практики 30-х рр. XIX ст. у творах Токвіля формувалася парадигма модернізації та «сучасного», тобто демократичного суспільства, крізь призму аналізу англійського досвіду державного управління у протиставленні з французьким висвітлювалася проблема засобів та принципів політичних трансформацій.

По-четверте, гальмування інституалізації свободи, розвитку та функціонування демократичних інститутів під час демократичного транзиту у деяких нерозвинутих країнах зосередило увагу вченого на соціокультурному вимірі політичних процесів: аналіз політичного менталітету народу, масової політичної психології, політичної поведінки та політичної культури і їх ролі в процесі державотворення.

По-п'яте, серед причин «поразки» демократії у Франції 18 – 1-ої половини 19 ст. вчений вбачав: 1) в суспільстві довгий час існувала політична традиція гіперцентралізованого управління; 2) демократичний транзит мав особливості: суб'єктом змін виступала неінституалізована політична активність «маси», засобом трансформації суспільства – революція, а вихідним принципом – легітимоване насилля та терор; 3) деструктивна роль радикальних ідеологій та непрофесійних політиків-реформаторів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Исаев С. А. Как не надо реабилитировать Токвиля. Историческая экспертиза. 2015. №4. С. 137-141.
Мигранян А. М. Токвиль и Достоевский. Европа + Америка. 1991. №1. С. 44-53.
Панарин А. С. Политология на рубеже культур. Вопросы философии. 1993. №8. С. 15-32.
Прокопчук І. І. Сутність та структура свободи. Людина і політика. 2000. №1. С. 30-35.
Пишо-Бравар Ф. Алексис де Токвиль: контрреволюционный либерал и поборник религии. Философские науки. 2019. 62(9). С. 105-127. <https://doi.org/10.30727/0235-1188-2019-62-9-105-127>
Пурцхванідзе О. В. Проблема відродження української територіальної громади у фокусі синергетичної методології. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2019. № 10. <https://doi.org/10.32702/2307-2156-2019.10.43>
Токвиль Алексис де. Демократия в Америке: Пер. с франц. М.: Прогресс, 1992. 554 с.
Токвиль А. де. Старый порядок и революция: Пер. с франц. М.: Изд-во И. Баландина, 1905. 253 с.
Tocqueville A. de. *Mellanges fragments historiques et notes sur l'ancien regim, la revolution, et l'empire*. Voyages-Pensees. Entierement inedits de Tocqueville. Oeuvres completes d'A de Tocqueville le publiees par madame de Tocqueville. Vol. VIII. Paris, 1865. 657 p.
Тавадова А. В. Между Джоном Стюартом Миллем и Алексисом де Токвилем: две концепции свободы. Вестник. Московского университета. Серия. 18. Социология и политология. 2016. № 2. С. 38-61.
Харц Л. Либеральная традиция в Америке: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1993. 400 с.

REFERENCES

- Ysaev, S. A. (2015). Kak ne nado reabylytyrovatj Tokvylja [How not to rehabilitate Tocqueville]. Ystorycheskaja ekspertyza, 4, 137-141.
- Myghranjan, A. M. (1991). Tokvylj y Dostoevskij [Tocqueville and Dostoyevsky]. Evropa + Ameryka, 1, 44-53.
- Panaryn, A. S. (1993). Polytologyja na rubezhe kuljtur [Political science at the turn of cultures]. Voprosy fylosofyy, 8, 15-32.
- Prokopchuk, I. I. (2000). Sutnistj ta struktura svobody [Essence and structure of freedom]. Ljudyna i polityka, 1, 30-35.
- Pysho-Bravar, F. (2019). Aleksys de Tokvyl: kontrevoljucyonnyj lyberal y pobornyk relyghyy [Alexis de Tocqueville: counter-revolutionary liberal and champion of religion]. Fylosofskye nauky, 62(9), 105-127.
- Purckhvanidze, O. V. (2019). Problema vidrodzhennja ukrajinsjkoji terytorialjnoji ghromady u fokusi synerghetychnoji metodologiji [The problem of revival of the Ukrainian territorial community in the focus of synergetic methodology]. Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvytok, 10.
- Tokvyl, Aleksys de. (1992). Demokratyja v Ameryke [Democracy in America]. Per. s franc. M.: Proghress.
- Tokvyl, A. de. (1905). Staryj porjadok y revoljucyja [Old order and revolution]. Per. s franc. M.: Yzd-vo Y. Balandyna.
- Tocqueville, A de. (1865). Mellanges fragments historiques et notes sur l'ancien regim, la revolution, et l'empire. Voyages-Pensees. Entierement inedits de Tocqueville. Oeuvres completes d'A de Tocqueville le publiees par madame de Tocqueville [Mixes historical fragments and notes on the old regime, the revolution, and the empire. Travels-Thoughts. Completely unpublished by Tocqueville. Complete works of A de Tocqueville published by Madame de Tocqueville]. Vol. VIII. Paris.
- Tavadova, A. V. (2016). Mezhdz Dzhonom Stjuartom Myllem y Aleksysom de Tokvylem: dve koncepcyy svobody [Between John Stuart Mill and Alexis de Tocqueville: two conceptions of freedom]. Vestnyk. Moskovskogho unyversyteta. Seryja. 18. Socyologhyja y polytologyja, 2, 38-61.
- Kharc, L. (1993). Lyberalnaja tradycyja v Ameryke [Liberal Tradition in America]. Per. s anghl. M.: Proghress.

Prokopchuk IrynaPh.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8473-5685>, iryna.prokopchuk@npp.nau.edu.ua

Стаття надійшла / Article arrived: 27.11.2021

Схвалено до друку / Accepted: 30.12.2021